

MÜZİK ÖĞRETMENİ YETİŞTİREN KURUMLAR VE BU KURUMLARA ÖĞRENCİ AKIŞINI OLUMSUZ YÖNDE ETKİLEYEN NEDENLER

Doç.H.Tahsin KILIÇ

Buca Eğitim Fakültesi

Müzik Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi

ÖZET

Ülkemizde müzik eğitiminin çağdaş ölçüler içinde düşünülmesi ve uygulamaya konulması Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında gerçekleşmiştir. 1 Eylül 1924 yılında kurulan Musiki Muallim Mektebi bu düşüncenin ilk ürünüdür. Gelişmiş batı ülkelerinin öğretim tekniklerini esas alan bu kurum, o günün koşullarına göre değerli müzik eğitimcileri ve müzisyenler yetiştirmiştir. Bu başarı, sanat eğitiminin milli eğitim politikaları içinde önemli olarak yer almasından kaynaklanmaktadır. Bugün müzik eğitimimizde karşılaşılan sorunların çözümlenmesi, ülkemiz koşullarına göre doğru eğitim politikalarının saptanmasına, uygulanmasına ve yeterli sayıda nitelikli, bilgi ve beceri düzeyi yüksek müzik eğitimcilerinin yetiştirilmesine bağlıdır.

SUMMARY

In our country, not only planning about music education in modern understanding, but also application of those plans came true in the early years of the Republic. The first fruit of those plans was the School of Music Teachers, established on 1 September 1924. From that school, which took the educational methods of developed western countries as its base, graduated worthy music educators and musicians in spite of the circumstances of those years. That success was mainly the result of taking the education of arts as a part of national education politics. The solution of the problems, that our music education faced today, can only be possible by determining and applying true education politics and educating a sufficient number of well-qualified music educators, that are superior in both knowledge and ability.

DURUM

Müzik öğretmeni yetiştiren kurumların altyapıları günümüzde yok olmuş gibidir. Bir başka deyişle ortaöğretimdeki eğitim sistemimiz, müzik alanındaki yetenekleri müzik öğretmenliği ya da öğretmenlik mesleği dışındaki başka alanlara itmiştir. Müzik öğretmeni yetiştiren yüksek öğretim kurumları, yıllardan beri bundan belirgin biçimde olumsuz yönde etkilenmektedir. Bu durum, öğretmen yetiştirmedeki ortaöğretimdeki hedeflerin, ülkemiz gereklerine ve gerçeklerine göre saptanmamış olmasından, saptanmış olsa

bile çözümlerin bu gereklere ve gerçeklere göre düzenlenememiş ve uygulanamamış olmasından kaynaklanmaktadır.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE MÜZİK EĞİTİMİNİN KURUMLAŞMASI

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Atatürk devrimlerinin bir parçası olan sanat eğitiminin, dolayısıyla müzik eğitiminin, çağdaş ölçüler içinde düşünüldüğü ve uygulamaya konulduğu bilinmektedir. 1 Eylül 1924 yılında kurulan Musiki Muallim Mektebi bu düşüncenin ilk ürünüdür. Müzik alanındaki bu öğretim tekniklerini esas alan bu kurumun ilköğretimi taban almış olması, bu bakımdan günümüz müzik eğitimi kurumlarına örnek olabilecek niteliktedir.

Ancak müzik tarihimizde önemli bir yeri olan Hindemith raporundaki Musiki Muallim Mektebi'nin "ıslah edilmesi" önerisi dikkate alınmayarak bu kurumun müzik eğitimcisi yetiştirme görevi, 1937 yılında Gazi Eğitim Enstitüsü'ne verilmiştir. Müzik sanatının küçük yaşlarda daha iyi öğrenilebileceği gerçeği ortada iken Gazi Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü'ne günümüzde olduğu gibi ortaöğretimde nitelikli müzik eğitimi görmemiş hazırlıksız öğrenciler alınmış, buna bağlı olarak bu kurumun eğitim-öğretim düzeyi olumsuz yönde etkilenmiştir. O günün müzik eğitimcilerinin çabaları ile önce 1951 yılında İstanbul-Çapa İlköğretmen Okulu'nda, daha sonra da 1962 yılında Ankara İlköğretmen Okulu'nda ortaöğretim düzeyinde müzik öğretmenliğine hazırlayıcı nitelikli "Müzik Semineri" adıyla 3 yıllık müzik eğitimi ağırlıklı programa sahip müzik sınıfları açılmıştır. Müzik seminerlerinin ve o yılların müzik eğitimi düzeyi nitelikli İlköğretmen Okullarının yetenekli gençleri, Gazi Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü'ne gereken öğrenci akışını sağlamışlardır. Bu nedenle Gazi Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü, yıllarca nitelikli müzik eğitimcisi yetiştirmeyi başarabilmiştir. Bu başarı düzeyinin gerçekleşmesinde Gazi Eğitim Enstitüsü'nde uygulanan eğitim ve öğretimdeki parasız yatılı sistem ve bu sisteme bağlı olarak gerçekleştirilen düzenli özel alan çalışmaları etkili olmuştur.

Müzik öğretmenini yetiştirmek amacı ile 1969 yılında İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü, 1973 yılında İzmir Buca Eğitim Enstitüsü, 1977 yılında da Nazilli Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümleri kurulmuştur. Nazilli Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü daha sonra 1980 yılında kapatılmıştır. 1975 yılında İlköğretmen Okullarının, dolayısıyla müzik seminerlerinin de kapatılmış olması, müzik eğitimcisi yetiştiren kurumları yeniden altyapısız bırakmıştır.

Eğitim Enstitülerinin müzik bölümleri, 1980 yılında Ankara, İstanbul ve İzmir'de kurulan Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Yüksek Öğretmen Okullarına ve 2547 Sayılı Yasa ile 1982 yılında Ankara'da Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesine, İstanbul'da Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi'ne ve İzmir'de Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi'ne "Müzik Eğitimi Bölümü" olarak bağlanmışlardır. Bu arada 1981 yılında kurulan Bursa Yüksek Öğretmen Okulu Müzik Bölümü aynı yasa uyarınca Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne bağlanmıştır. Daha sonraki yıllarda Konya'da Selçuk Üniversitesi'ne, Malatya'da İnönü Üniversitesi'ne, Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi'ne ve Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'ne bağlı Eğitim Fakülteleri bünyesinde birer Müzik Eğitimi Bölümü açılmıştır. Son olarak Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne bağlı Müzik Eğitimi Bölümü de Burdur'da 1993-94 öğretim yılında öğretime başlamıştır.

1975 yılında öğretmen yetiştiren kurumlarda yatılılık sisteminin kaldırılmış olması, müzik eğitimi için gerekli olan özel alan çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Müzik

eğitiminde öğrenme yaşının önemi ortada iken, günümüzde Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümleri, hazırlayıcı nitelikteki altyapılardan yoksun olarak eğitim-öğretim görevlerini sürdürmektedirler. Bu durum, yetişen müzik eğitimcisi kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir.

Oysa, 1970'li yılların yarısına kadar Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümleri'nden -özellikle Gazi Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü dikkate alındığında- mezun olan öğretmen adaylarının mesleki yatkınlık ve müziksel becerileri, günümüzle kıyaslanamayacak kadar ileri düzeydeydi. Bu da bir rastlantı değildi. Bu başarıda o günün İlköğretmen Okulları ve bu okullardan bazılarında bulunan (İstanbul-Çapa İlköğretmen Okulu ve Ankara İlköğretmen Okulu) müzik semineri sınıflarının payı büyüktü. Çünkü bu seminer sınıfları müzik öğretmeni yetiştiren o günün Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümleri'nin çok önemli alt yapılarını oluşturmuşlardır. Bir üst eğitim kurumuna hazırlama amaçlı böyle alt yapılar, Musiki Muallim Mektebi'nde (hazırlık sınıfı olarak) ve müzik eğitimcisi yetiştiren Yüksek Köy Enstitüsü Müzik Kolunda da (1943-1947) vardı. Bu kurumlardaki başarı düzeyinin yüksek olması, yatılı öğretimin getirdiği çalışma disiplininin ve öğretim kadrolarının yetkin eğitimcilerden oluşmasından da kaynaklanıyordu.

Böyle altyapıların bulunmayışı günümüzdeki müzik öğretmeni yetiştiren Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerinin en başta gelen eksikliklerinden birini oluşturmaktadır. Eskiden eğitim Enstitüleri Müzik Bölümlerine bir ön hazırlıkla ve motive edilerek gelen müzik öğretmeni adayları varken, günümüzde önce öğretmenlik mesleği dışında diğer meslekleri tercih edip, ÖSYS sınavlarında başarılı olmadıkları için Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerini seçmek zorunda kalan müzik öğretmeni adayları var. Hem de hiçbir ön hazırlık aşamasından geçmeyen ve böylesi bir hazırlığa olanak bile bulamayan adaylar...

GÜNÜMÜZDEKİ DURUM

1980'li yıllarda ülkemizde 28 Öğretmen Lisesi vardı. Bu okulların bir kısmı kapatıldı veya başka meslek okulları haline dönüştürüldü. Milli Eğitim Bakanlığının 1989 yılında yaptığı araştırmalara göre öğretmen liselerinden mezun olan gençlerin ancak % 10 kadarı yüksek öğretimdeki öğretmen yetiştiren programları tercih etmişlerdir. Bu oranın 1990'lı yıllarda üst rakamlara tırmandığını gösteren belirtiler yoktur. Bu durum, eğitimimizin geleceğindeki tehlikeleri açıklıkla ortaya koymaktadır. Bu anlamlı oran yıllar içerisinde öğretmen yetiştirme konusunda nereden nereye geldiğimizi gösteren en açık verilerden sadece birisidir. Müzik öğretmeni yetiştiren yüksek öğretim kurumları da bundan payına düşeni doğal olarak almıştır.

Bu duruma yol açan nedenlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

a- Öğretmenlik mesleği, öteden beri bu mesleğe girecek olanlara ekonomik bakımdan parlak bir gelecek vadetmemiştir. Bu durum, öğretmenlik mesleğinin toplum içinde önem kaybetmesine yol açmış ve tercih edilmesinde caydırıcı bir neden olmuştur. Yükseköğretim programları içerisinde öğretmenlik programlarının genellikle en son tercihler arasında alınmasının başta gelen nedenlerinden birisi, bu tercih sıralamasında öğretmenlik programlarının son sıralarda olması düşündürücü ve kaygı vericidir.

b- Ortaöğretimde müzik eğitimi, nitelik bakımından istenilen düzeyde değildir. Büyük kentlerde gözlenen bu niteliksizliğin kırsal kesimdeki ortaöğretim kurumlarının çoğunda gözlenmesi mümkündür. Bunun bazı nedenleri vardır. Ortaöğretimdeki müzik derslerinin süre olarak azlığının yanısıra, bu kurumlarda görev yapan müzik öğretmeni sayısının diğer alanlardaki öğretmen sayısına oranla çok düşük düzeyde kaldığı

görülmektedir. Ortaöğretimde görev yapmakta olan bazı müzik öğretmenlerinin mesleki beceri ve formasyon bakımından gereken düzeyde olmayışı ise, geçmişe dönük ayrı bir eleştiri konusudur. Ortadereceli okullarımızın pek çoğunda müzik dersliği bulunmamaktadır. Araç-gereç bakımından yeterli müzik dersliklerinin bulunmayışı, müzik eğitiminin kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Okullarımızın çoğunda müzik dersliği bulunmamasına karşılık büyük parasal kaynaklar gerektiren açık ve kapalı spor alanlarının bulunması, müzik ve spor gibi iki önemli eğitim konusuna M.E.B.'nin yaklaşımındaki farklılığı ortaya koymaktadır.

c- Günümüz ortaöğretimindeki mesleki yönlendirmeler matematik, fen ve sosyal alanlarla ilgilidir. Ortaöğretim ve ilköğretimle ilgili olan pek çok aile, bu anlayışın az veya çok etkisi altında kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında, sanatsal alanlar çoğunlukla geri planda kalmış veya fark edilmemiştir. Böyle bir ortamda "bir ders eşittir bir dolar" somutluğu ile hemen her yerde ortaya çıkan özel dersaneler olayı, bir neden değil, bir sonuç oluşturmaktadır.

Böyle bir ortamda ÖSYS sınavlarında başarı sağlayamayan gençlerin bir kısmı her yıl "hiç olmazsa öğretmen olurum" anlayışı ile eğitim fakültelerinin özel yetenek gerektiren Müzik Eğitimi, Resim-İş Eğitimi ve Beden Eğitimi bölümlerine ön kayıtlı başvurumaktadırlar. Hem de seçecekleri bölümü ön kayıt sırasında belki de düşünmeye fırsat bile bulamadan ve acilen belirlemek durumunda ve zorunda kalarak... Bu gençlerin ortaöğretim döneminde gerekli olan rehberlik hizmetlerinden hemen hiç yararlanmadan ya da özel yetenekleri ile ilgili bilinçli yönlendirmeler olmaksızın bu yetenek alanlarına başvuruda bulunmaları, daha önce yaşadıkları tutarsız eğitim sürecinin kaçınılmaz sonucudur.

MÜZİK EĞİTİMİ BÖLÜMÜ YETENEK SINAVLARI

Her yıl Müzik Eğitimi Bölümleri yetenek sınavlarına belirlenmiş kontenjanın yaklaşık on katına yakın sayıda aday ön kayıtlı başvurumaktadır. Başvuran bu adayların en az yarısını uzak çevrelerden gelen öğrenciler oluşturmaktadır. Yıllar içerisinde bu sınavlardan edinilen izlenim ve gözlemlere göre, ortaöğretimdeki müzik eğitimi, amaçlanmış hedeflerden çok uzakta, yetersiz ve kaygı verecek kerte de düşündürücüdür. Bir zamanlar yetenek sınavlarında adaylardan ezgisel dikte istenirken, günümüzde tek sesi bile tekrarlama becerisini gösteremeyen adayların fazlaca bulunması dikkat çekicidir. Bu adaylardan bir kısmının ortaöğretimde seçmeli ders olarak müzik dersi dışında başka dersleri okumuş olmaları da konunun bir diğer yönüdür. Yetenek sınavlarında sınanan adayların çoğunlukla ses ve çalgı becerisinden, basit müziksel bilgilerden yoksun olarak böylesine yaşamsal bir deneğe girebilmeleri, müzik öğretmeni yetiştiren bu kurumların alt yapıyı bırakılmasının kaçınılmaz sonuçlarıdır. Bu da müzik eğitimi konusunda Milli Eğitim politikamızda bazı eksikliklerin bulunduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Seçme sınavlarında adaylardan sesleri ezgisel, armonik ve ritimsel olarak duymaları istenir. Bu sınavlarda adayların ses kalitesi ve ezgisel belleği de ölçülür. Temel müzik bilgilerine ilişkin sorular sorulur, varsa çalgı becerileri istenir. Her aday belirli bir süre içinde bilgi ve becerilerini ortaya koymak durumundadır. Ölçme ve değerlendirme sonucu kontenjan sayısı kadar aday başarılı sayılır. Ancak yıllardan beri gözlemlenen gerçek, yetenek sınavlarını kazanan adaylar arasında istenilen müziksel yetenek düzeyine sahip aday sayısı, beklenilenin çok altındadır. Saptanan diğer bir gerçek, yetenek sınavlarında yüksek puan alan adayların genellikle ÖSS sınavlarında daha iyi puan almış olan adaylar arasından çıkmış olmasıdır. Bu durum, daha sonraları müzik öğretmenliği programının uygulanması sırasında çok defa anlamlı başarı farklılıkları ortaya koymuştur.

SONUÇ

Eğitim Fakülte'lerinin Müzik Eğitimi Bölümleri yetenek sınavlarında başarı sağlayan adaylardan çoğunun daha önce öğretmenlik programı dışındaki yükseköğretim programlarını tercih ettikleri halde ÖSYS sınavlarında herhangi bir yükseköğretim programını kazanamadıkları için, koşulların zorlaması sonucu "hiç olmazsa öğretmen olurum" anlayışı doğrultusunda müzik öğretmenliği programını tercih etmek zorunda kalmış gençlerden oluşması, öteden beri bilinen bir gerçektir. Bu gençlerin, günümüzdeki ortaöğretim süreci içinde ve bu öğretim koşullarında Müzik Eğitimi Bölümü programına hazırlayıcı nitelikte bir müzik eğitimi ile yetiştirilmeleri mümkün değildir. Bu durum, Müzik Eğitimi Bölümleri'nin son sınıflarında okutulan "Müzik Öğretimi Uygulamaları" dersi sırasında, yakın çevre ortaöğretim kurumlarında yıllardan beri sürekli olarak gözlemlenmektedir. Ortaöğretim lise sınıflarında müziksel yeteneği ile dikkati çeken öğrencilerden çoğunun bu yeteneklerinin yanısıra başka yetenek ve bilgi alanlarında da başarılı oldukları görülmektedir. Bu öğrencilerin gelecekteki öğrenimlerinde öğretmenlik programlarına istekli görülmemeleri Milli Eğitim politikamızda öğretmen yetiştirme konusunun yeniden gözden geçirilmesi zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

1975 yılında isim ve biçim değiştirme yolu ile kapatılan İlköğretmen Okullarının yerine Öğretmen Liseleri veya başka meslek liseleri; 1989-90 öğretim yılında da Anadolu Öğretmen Liseleri kurulmuştur. Eskiden İstanbul Çapa İlköğretmen Okulu ve Ankara İlköğretmen Okulu bünyesinde bulunan "Müzik Semineri" sınıfları yerine de 1989-90 öğretim yılında İstanbul'da, 1990-91 öğretim yılında Ankara, İzmir, Bursa ve Eskişehir'de açılan Anadolu Güzel Sanatlar Liselerinin kurulması düşüncesi, müzik eğitimi alanında yapılan eski yanlışların farkedilmesi anlamındadır. Eski yanlışlar, 1992 yılında tekrarlanmıştır. Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri Yönetmeliğinin 5. maddesine göre bu okullar, güzel sanatlara yönelik programlar uygulayan yüksek öğretim kurumlarının buldukları yerler tercih edilmek suretiyle, güzel sanatlar faaliyetlerine elverişli yörelerde açılır. Bu maddenin sağladığı kolaylık, bu eğitim kurumlarının kuruluş aşamasında kaçınılmaz olan öğretmen teminindeki güçlükleri yöredeki yüksek öğretim kurumlarının öğretim elemanlarından fayda sağlayarak aşmaktır. Öğretmen teminindeki güçlükler ortada iken 1992-93 öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığınca güzel sanatlara yönelik programlar uygulayan yüksek öğretim kurumlarının buldukları iller yerine 5. maddeye aykırı olarak Adana, Bolu, Diyarbakır ve Kayseri'de Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri açılmıştır. 1993-94 öğretim yılında da İstanbul ve Şanlıurfa'da Anadolu Türk Müziği Liseleri öğretime başlamıştır. Müzik öğretmeni yetiştiren kurumların altyapılarını oluşturabilecek olan bu okulların daha kuruluş aşamasında öğretim kadrosu, bina ve araç-gereç sorunları çözülmedikçe beklentilerinin gerçekleşmesi hayal olur.

Oysa, 1950'li yılların ikinci yarısında (1957) müzik eğitimcisi Faik Canselen'in o günün koşullarına göre Ankara Liseleri ve Atatürk İlköğretmen Okulu öğrencilerinden oluşturduğu 500 kişilik çoksesli koro ile, kentün kapalı spor salonunda verilen ve Ankara Radyosunda canlı olarak tekrarlanan konserde ulaşılan çizgiye, günümüzde artık zor ulaşılabilir. Bu olay, 1970'li yıllarda yurt çapında oluşturulması düşünülen fakat tam olarak gerçekleştirilemeyen "Gençlik Koroları" tasarısı da dikkate alınırca, çoksesli müziğin ülke çapında yaygınlaştırılması amacını güden gerçekçi bir atılımdı.

Öğretmenlik mesleği, günümüzde gençlerimizin çok defa geri planda tercih ettiği bir meslek durumundadır. Oysa toplumumuzun geleceğini belirlemede bu mesleğin önemli bir yeri vardır. Öğretmenlik mesleğinin temel sorunları çözülmedikçe müzik öğretmeni yetiştiren kurumlara öğrenci akışındaki sorunlar devam edecektir. Çözüm, genel anlamda eğitimin, dolayısıyla müzik eğitiminin Milli Eğitim politikaları içine ciddi olarak alınıp gerçekçi uygulamaların başlatılmasına bağlıdır.

ÖNERİLER

1. Müzik Eğitimi, Milli Eğitim politikası içinde sistemli ve etkili biçimde yer almalıdır.
2. Müzik Eğitimi sorunlarımız her fırsat ve alanda bütün boyutları ile düşünülmeli, tartışılmalı, çağdaş ve akılcı yöntemlerle gerçekçi bir tabana oturtulmalıdır.
3. Müzik Eğitimine küçük yaşlarda başlanmasının önemi büyüktür. Okul öncesi eğitim kurumlarına bu bakımdan önem verilmelidir.
4. Müzik Eğitimi, ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde günümüzün gereklerine göre yeniden planlanarak uygulamaya konulmalıdır. Bu konuda Milli Eğitim Bakanlığı ile Üniversiteler arasında işbirliği sağlanmalıdır.
5. 1989-90 öğretim yılında öğretime başlayan Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri, tutarlı eğitim politikaları doğrultusunda ülke çapında yaygınlaştırılmalıdır.
6. Müzik öğretmeni yetiştiren kurumların programları günümüzün gereklerine göre yeniden düzenlenmeli ve bu kurumlar arasında program beraberliği sağlanmalıdır.
7. Müzik öğretmeni yetiştiren kurumlarda müziksel becerilerin gelişmesinde esas olan özel alan çalışmalarının yapılabilmesi için yatılılık veya yurt olanakları sağlanmalıdır.
8. Günümüzde eğitime verilen önem, kamu harcamaları bakımından GSMH'nin yüzde ne kadarının eğitime ayrılması ile ölçülmektedir. Ülkemiz 1986 yılında 2.9 eğitim payı ile İran, Irak, Suriye, Ürdün, Fas, Tunus, Kenya ve adı duyulmamış pek çok ülkenin gerisinde kalmıştı. Eğitime düşen payın, 1990'lı yıllarda yetersiz kaldığı bilinmektedir. "Çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkmak" Atatürk'ün gününde belirlenmiş bir hedeftir. Bu hedefe ulaşabilmemiz için GSMH'dan eğitime düşen pay sistemli olarak artırılmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Sun, Muammer: Türkiye'nin Kültür-Müzik-Tiyatro Sorunları, Ajans-Türk Kültür Yayınları No:2, Ankara, 1992.
2. Saygun, Ahmet Adnan: Atatürk ve Musiki, Sevda-Cenap And Müzik Vakfı Yayınları No:1, Ankara, 1982.
3. Hindemith, Paul: Türk Küğ Yaşamının Kalkınması İçin Öneriler. Çeviren: Gültekin Oransay, İzmir, Küğ Yayını, 1983.
4. Oransay, Gültekin: Çoksesli Musiki, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984.
5. Ana Britanicca, Karşılaşmalı Ulusal İstatistikler, Ana Yayıncılık ve Sanat Ürünleri Pazarlama A.Ş., İstanbul, 1986.
6. Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri Yönetmeliği.